

LÄS-provet 1999-10-23

Provansvarig: Stig Eriksson

Provtid: 50 minuter

Copyright(C) Högskoleverket

RÖRLIGHET

Rörlighetens tillväxt har varit dramatisk under 1900-talet. Vid seklets början förflyttade sig en svensk invånare i genomsnitt 500 meter per dag. Prognosen för början av 2000-talet är cirka 5 mil per dag. Detta förlopp är generellt för hela Europa.

De funktionella regionernas arbetsmarknad i Europa har sedan 1960-talet breddats i två dimensioner – dels ett arbetskraftsutbud med mer varierad sammansättning, dels större geografiska områden. Den växande och höga rörligheten består i hög grad av arbetspendling som håller samman varje region. Näringslivet har under samma epok eftersträvat lokaliseringar inom regioner med robust arbetsmarknad och hög tillgänglighet till arbetskraft med lång utbildning och många inriktningar.

Den skisserade analysen leder till slutsatsen att en funktionell region erhåller konkurrensfördelar genom att attrahera utbildad arbetskraft och upprätthålla förutsättningar för hög personrörlighet. Företag och hushåll röstar med fötterna genom att i långsamt tempo lämna funktionella regioner med låg dragningskraft. Samtidigt rör sig de utbildade hushållen till områden med attraktivt boende och acceptabel tillgänglighet till stadsregioner med expansiva företag och mångskiftande arbetsplatser. Denna process präglade Europas höginkomstländer under 1970- och 1980-talet. I delar av Sydeuropa dominerade fortfarande en urbaniseringsprocess, där landsbygdens jordbruksregioner utgjorde migrationsflödets källa.

Många författare har under 1980-talet pekat på ett utdraget brett stadsbälte från London till Milano. Detta band följer Rhens lopp. Här återfanns 1990 betydande delar av Europas motorvägar samt transportkapital i övrigt. En lång rad aktiviteter har anhopats i denna miljö under perioden 1950–1990. Listan omfattar transnationella företag och särskilt huvudkontorsfunktioner, internationella teknikprojekt, forskningslaboratorier, finansiella organ och medieföretag. Koncentrationen gäller också kulturutbud, mäss- och kongresskapacitet, telenät, flygkapacitet och internationella nätverk av annat slag.

De två metropolerna München och Paris befinner sig utanför det beskrivna bandet av tät bebyggelse. Detta förhållande återspeglas i en fransk järnvägsstrategi under 1980- och 1990-talet. Den använder Paris som nav i ett nät för snabb- och höghastighetståg. Enligt givna planer skulle staden 1995 vara knutpunkt med länkar till Nantes, Tours och Lyon söderut, till Engelska kanalen och London västerut, till stadsregionerna i Tyskland öster om Rhen och till de täta områdena i Belgien och Nederländerna norrut. Planerna kan ses som ett sätt att reducera Paris jämförelsevis ogynnsamma tidsavstånd till den europeiska ekonomins kärnområden.

Kommer befolkning och aktiviteter att allt starkare koncentreras till de områden som pekas ut? Konkurrensen mellan regioner följer inte så enkla och linjära förlopp. När lägesfördelarna ökar i en region stiger också markvärden och därmed hyreskostnaden för lokalyta av skilda slag. Svårigheter att fortsatt höja kvaliteten hos infrastrukturen leder vidare till täthets- och trängselkostnader, bl.a. i form av tilltagande tidsförbrukning för olika former av ekonomiskt samspel.

Växande täthet och trängsel ger således upphov till krafter som håller tillbaka ytterligare förtätning och fortsatt inflyttning av personer och verksamheter. Interaktionskostnaderna stiger brant när en regions aktiviteter och rörlighet passerar befintliga kapacitetsgränser. Därmed reduceras dragningskraften. Både företag och hushåll får incitament att välja andra lokaliseringar. Förtätningen som pågått länge i Europas kärnområde kan därför medföra att konkurrenskraften hos svenska och andra perifera stadsregioner kan öka långsiktigt. Villkoret är lösningar där hög inbördes tillgänglighet upprätthålls i flerkärniga regioner, med natur- och vattennärhet för både bostäder och arbetsplatser.

Framtidsbilden betonar tidseffektivitet och tillförlitlighet hos persontrafiken. I Europas kärnområden pressade dessa krafter under flera årtionden fram en allt intensivare personbilstrafik. Som en följd har hela korridorer blivit överlastade i Holland och Tyskland, liksom i Paris- och Londonområdet. Differentierade varuflöden har samtidigt förhöjt lastbilstrafikens omfattning i samma områden. I Västtyskland och Nederländerna steg antalet fordon som dagligen trafikerade motorvägar med ca 70 procent mellan 1970 och 1990.

Europas infrastrukturbåge utsätts gradvis för belastningar som överstiger kapaciteten. Samtidigt växte hela EG-områdets flygtrafik med 6 procent per år mellan 1970 och 1985, mätt i antalet passagerarkilometer.

Etablerade järnvägslinjer hade redan 1970 kommit nära sina kapacitetstak, med given teknik. Denna trafik förblev därför tämligen oförändrad. Hela transportnätet närmar sig överbelastning i området, vars framtida ställning är beroende av radikalt förändrade tekniker för person- och varutransporter. I de europeiska ytterområdena var samtidigt trafikintensiteten per ytenhet låg. I dessa periferier, som inkluderar Sverige, finns därmed förutsättningar för expansion även med befintliga tekniska lösningar.

Fri rörlighet för kapitalet i Europa medför att lokaliseringen av arbetsställen och placeringen av företagsinvesteringar kommer att ske i mindre bundna mönster än tidigare. Regioner måste därmed i ökad grad tävla med varandra om de investeringsresurser som finns tillgängliga i varje period. Goda villkor för rörlighet är en sådan attraktionsfaktor. Den samvarierar med lägesegenskaper som brukar anges som viktiga av beslutsfattare i företag. Kända exempel är tillgänglighet till olika kategorier arbetskraft, till skolor, högskolor och universitet, till kultur- och rekreationsutbud, till inköps- och försäljningsmarknader.

Eftertraktade tillgänglighetsegenskaper måste vägas mot de korresponderande kostnader som kännetecknar en region. Dessa kostnadsposter omfattar skatteläge, lönenivå och levnadskostnader, transport- och energikostnader, hyreskostnader liksom byggnads- och fastighetspriser. Jämviktstvillkoren för lokaliseringsprocessen innebär att kostnader och lägesberoende priser tenderar att stiga när tillgänglighetsegenskaperna förbättras – och att falla under omvända betingelser. Den stadsregion som vill uppnå verkliga förteget måste sträva efter tillgänglighetsvärden klart över genomsnittet, samtidigt som kostnadsnivån pressas ned mot genomsnittet eller under.

Börje Johansson

Uppgifter till texten RÖRLIGHET

1. Arbetskraft och företagsverksamhet i Europa tenderar att kraftigt koncentreras till vissa expansiva centra. Vad kan detta, enligt texten, leda till på sikt?

- A Att den ökande europeiska konkurrensen slår ut företag som inte förmår att tillvarata de fördelar förtätningen innebär.
- B Att kärnområdena framstår som än mer attraktiva för de företag som ännu inte lokaliserat sig där.
- C Att företagsinvesteringarna koncentreras till ett fåtal lönsamma branscher och verksamhetsområden.
- D Att de europeiska ytterområdena blir mer attraktiva och konkurrenskraftiga jämfört med kärnregionerna.

2. En framtida vinnande region måste, enligt textförfattaren, framför allt inrikta sig på att erbjuda en kombination av två egenskaper. Vilka?

- A Hög rörlighet för både kapital och människor.
- B Stabil infrastruktur och goda kommunikationer.
- C Stort utbud av både arbetstillfällen och kvalificerad arbetskraft.
- D God tillgänglighet och låga kostnader.

3. Vad anger textförfattaren som skäl till att konkurrensen mellan Europas regioner kommer att öka?

- A Kapital och företagsinvesteringar är inte längre bundna av nationella gränser.
- B Transporterna i många perifera regioner kan inte effektiviseras ytterligare.
- C De stora arbetsgivarna i Europa blir alltmer beroende av kvalificerad och välutbildad arbetskraft.
- D Inflyttningen från landsbygden till tätorter och städer har nu i stort sett avstannat.

4. Vilket av nedanstående rubrikförslag täcker bäst textens huvudsakliga innehåll?

- A Lokaliseringsprocessen i dag och i framtiden.
- B Konkurrensen i gårdagens och dagens Europa.
- C Internationella kommunikationer i dag och i morgon.
- D Arbetsmarknadens betydelse förr och nu.

EGENSINNIGA ARBETARE

Bokrecension:

Horgby, B. *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*. Carlssons, 1993.

Den omfattande arbetarhistoriska forskningen i Sverige har inom historia och ekonomisk historia dominerats av frågor om arbetsprocessens förändring och facklig och politisk makt. Arbetarkultur har främst varit etnologernas område. Det är glädjande att en historiker som Björn Horgby nu tar sig an detta problemområde. Som han själv anför bör en historiker kunna lägga ett förändringsperspektiv på kulturen. Det är en omfattande och ambitiös bok. Den utgår från ett tydligt tolkningsperspektiv och en klart formulerad syn på samhällsförändring. Den grundläggande förändringsprocessen under perioden är samhällets *modernisering*. Denna kännetecknas av en *rationalisering* på livets alla områden, vilken främst utgår från det hela tiden ökande behovet av *kalkylerbarhet*. Helt tydligt är det Max Webers ande som svävar över boken och den är därmed ett tidstypiskt exempel på det ökade intresset för Webers sociologi i svensk och internationell historieforskning.

Enligt Horgby kan arbetare förhålla sig till moderniseringen på i huvudsak två sätt. Det ena är att mobilisera traditionen till motstånd mot samhällsförändringen; detta resulterar i en egensinnig livsstil och *egensinniga* strategier. Egensinnigheten syftar till att värna arbetarnas självständighet och motverka kontroll utifrån. Det andra förhållningssättet är *skötsamhet*, ett framåtriktat projekt som syftar till anpassning till moderniseringen och att kollektivt ge arbetarklassen jämställdhet med borgarklassen. Horgby är emellertid angelägen att understryka att detta inte får tolkas som ett ”förborgerligande” av arbetarklassen.

Förändringen går huvudsakligen från egensinne till skötsamhet, men den är inte enkelt linjär och omfattar inte alla arbetargrupper på samma sätt. Utvecklingen innebär en *disciplinering* av arbetarklassens beteende, vilken dels kommer uppifrån men dels också beror på arbetarnas, inte minst arbetarrörelsens, självdisciplinering.

Den tydligt formulerade tolkningsramen tillhör bokens förtjänster. Till förtjänsterna hör också bredden i studiet av arbetarklassen. Här berörs familj, uppfostran, skola, föreningsliv, arbete etc. Intresset vidgas också till folkro och andra för historiker ovanliga områden. Det är också glädjande att Horgby konsekvent försöker uppmärksamma att arbetarklassen består av både kvinnor och män och att dessa kan utveckla olika kulturmönster. Materialet som undersökningen bygger på är stort. Boken utgör en betydande arbetsprestation och rikedomens på infallsvinklar gör att den är ett värdefullt bidrag till den arbetarhistoriska forskningen. Ett särskilt intressant kapitel är det som berör arbetsplatskultur i textilindustrin under mellankrigstiden. Boken är dessutom ofta lättläst med många konkreta exempel och citat ur minnesuppteckningar.

Men boken har också substantiella problem vilka rör begreppsanvändning, koppling till empiri och tolkningar. Problemen kan lämpligen diskuteras utifrån nyckelbegreppen egensinne och skötsamhet. Begreppen används idealtypiskt men en utförlig diskussion av vad som ingår i dessa idealtyper görs aldrig vilket skapar oklarheter. Dessa blir inte mindre av att Horgby också skiljer på *livsstil* och *strategi*. Det förra anger ett ”kollektivt handlingsmönster” och torde ange att en viss grupp hela livsmönster präglas av egensinnighet eller

skötsamhet. Men beteendena kan också vara uttryck för en situationsbestämd strategi, vilket innebär att i övrigt skötsamma arbetare under vissa förhållanden kan använda egensinniga beteenden. Denna distinktion underlättar naturligtvis inte den empiriska uppgiften att belägga olika livsstilar. Det räcker alltså inte med enstaka handlingar, dessa måste bilda ett sammanhängande mönster för att vi skall kunna tala om en *livsstil*. Frågan är om det i och för sig stora materialet räcker till för detta.

För att ge begreppen ett tydligare innehåll måste man granska hur Horgby empiriskt försöker belägga dem. Det visar sig då att egensinnet framför allt yttrar sig som en brist, brist på civilisering, brist på omtanke om framtiden, bristande nykterhet, bristande aggressionskontroll, bristande kontroll över sexualiteten, bristande respekt för överheten, obenägenhet för rationella kalkyler, brottslighet etc. De egensinniga familjerna var ofta ofullständiga vilket ledde till en störd primärsocialisation. De skötsamma familjerna var å andra sidan nyktra, levde i enlighet med lagen, accepterade skolan, uppträdde städat etc. Det värderande inslaget i moderniserings- och civiliseringsteorier blir här tydligt. "De andra" som levde före moderniseringen kännetecknades just av sin brist på de värdefulla egenskaper som "vi" har. Det blir en segrarnas historia som bekräftar vår egen förträfflighet.

Sådana värderingar är förstas den enskilda forskarens ensak. Intressantare blir hur han eller hon förmår omsätta detta i en empiriskt underbyggd berättelse. Här menar jag att Horgby stöter på svårigheter eftersom den egensinniga och den skötsamma kulturen belyses utifrån helt olika material. Skötsamheten beläggs huvudsakligen i uppteckningsmaterial. Detta ger en rätt entydig bild av en arbetarklass som strävar efter hyfs och ordning. Men som Horgby påpekar kan vi förvänta oss att huvudsakligen de "skötsamma" arbetarna har efterlämnat berättelser om sina levnadsöden. "Egensinnet" kan alltså inte nås med detta material. Horgby väljer då att huvudsakligen diskutera detta utifrån rättsligt källmaterial eller utifrån material som t.ex. barnavårdsnämndens arkiv. Detta material är av en helt annorlunda typ än det förra. Det visar avvikelser från någon samhälleligt påbjuden norm. Men att därav dra slutsatsen att detta speglar en arbetarkultur är naturligtvis inte självklart. Allt som arbetare gör är väl ändå inte kultur? Kanske bröt dessa beteenden också mot de värderingar som var dominerande inom arbetarklassen?

Horgby gör anspråk på att sätta förändringen i arbetarkulturen i centrum. Emellertid synes egensinne och skötsamhet vara alltför trubbiga begrepp för att verkligen studera detta. Förändringen tycks huvudsakligen bestå av en kvantitativ förskjutning av två var för sig ganska statiska livsstilar eller en förskjutning i två huvudtyper av strategier. Frågan är om egensinne och skötsamhet verkligen har samma innebörd vid periodens början och dess slut. Med Horgbys begreppsapparat tenderar kontinuiteten trots allt att betonas.

Horgby har tagit på sig en viktig, ambitiös och mycket svår forskningsuppgift. Han har försökt greppa över en osedvanligt lång period, och trots ett svårt materialläge försökt både att karakterisera arbetarkulturen och att studera dess förändringar. Under vägen presenteras många restat av intresse. Boken griper in i en diskussion där inte minst Birgitta Skarin Frykman för Sveriges del betonat arbetarkulturens enhet och att den som helhet präglas av skötsamhet. Det hör till förtjänsterna med Horgbys bok att han konsekvent undersökt om man kan spåra olikheter inom arbetarklassen, mellan olika skikt och mellan könen. Bredden i ansatsen imponerar. Däremot ställer jag mig tveksam till om begreppen verkligen är tillräckliga för att fånga arbetarkulturen. Både den egensinniga och den skötsamma livsstilen förblir märkligt undanlidande efter läsningen, i all synnerhet gäller detta egensinnet. Men inte minst undrar man hur de två livsstilarna förhåller sig till varandra.

Lars Edgren

Uppgifter till texten EGENSINNIGA ARBETARE

5. Vad framhåller recensenten bland annat som förtjänstfullt med Horgbys studie av arbetarkulturen i Norrköping?

- A Att Horgby utforskar en avgränsad tidsperiod.
- B Att könsperspektivet uppmärksammas.
- C Att Horgby noga förklarar undersökningens syfte.
- D Att skildringen är ovanligt inlevelsefull.

6. Utgångspunkten för Horgbys bok är enligt texten en samhällelig förändringsprocess. Hur anser Horgby att de egensinniga respektive de skötsamma arbetarna förhåller sig till denna förändring?

- A De egensinniga påskyndar den medan de skötsamma förhåller sig avvaktande.
- B De egensinniga motsätter sig den medan de skötsamma rättar sig efter den.
- C De egensinniga välkomnar den medan de skötsamma fruktar den.
- D De egensinniga bortser ifrån den medan de skötsamma uppmuntrar den.

7 .Vad utmärker, enligt recensionen, det källmaterial som finns om de skötsamma respektive de egensinniga arbetarna?

- A Materialet om de skötsamma är tillförlitligt, medan det om de egensinniga är mycket tvivelaktigt.
- B Materialet om de skötsamma är svårtillgängligt, medan det om de egensinniga är lättåtkomligt.
- C Materialet om de skötsamma ger en bild inifrån, medan det om de egensinniga ger myndigheternas bild.
- D Materialet om de skötsamma definierar främst begreppet strategi, medan det om de egensinniga definierar begreppet livsstil.

8. Vilken är den huvudsakliga kritik som recensenten riktar mot Horgbys arbete?

- A Författaren har lagt in egna värderingar i sitt forskningsarbete.
- B Det saknas ett pålitligt samband mellan bokens begrepp och dess slutsatser.
- C Författaren blandar samman den individuella arbetaren med arbetarna som kollektiv.
- D Det centrala begreppet livsstil är alltför snävt definierat.

SARA LIDMAN OCH GÖRAN TUNSTRÖM

Göran Tunström är en av de få författare som kan förena naivitet med intellekt utan att cyniska biljud uppstår. Hans berättande är fullt av tillfarter och instöplingar, utvecklingar och kittlingar, men rösten förblir ensam, klar och litet grubblande. Med romaner som *Juloratoriet* och *Tjuven* nådde han en publik av sexsiffrigt omfång, kritikens bevägenhet hade han redan. Publiken är inte naiv. Tunström kan lita på att den ser hans kvaliteter, tankens och känslans ådernät under berättelsens runda kind, därför att den kan lita på att han aldrig gör någonting på dess bekostnad. I *Skimmer* finns en episod där en far råder sin son i älskog. Han ber honom observera att flickans kropp är hennes och det är hans sak att låta henne uppleva den. Eftersom all text i en roman hänger samman och i sin helhet ger uttryck för romanens idé, får man föreställa sig att detta också handlar om författaren och hans läsare.

Om man säger att Sara Lidman ger association till en galjonsfigur förmedlar man något oavsett. Hon var ju förgrundsgestalt i den svenska 60- och 70-talsvännern. Men bilden inställer sig på nytt när man avvisat den. Hennes litteratur, hennes språkröst projicerar en galjonsfigur på en gammal segelfregatt, en våg- och vindklyvare

i rött, blått och guld som med ögonen öppna och rank hållning skruvar sin båt genom gryning och dimma. Sara Lidman är en författare som suveränt bestämmer sin egen rytm och sina egna pronomen. I slutet av 70-talet fann hon en syntes mellan den poetiska provinsialism som gjorde henne berömd och den internationalism i dokumentär form som gjorde henne kontroversiell. Den uppstod i en svit romaner om hur jernbanan – det moderna – kommer till en norrländsk bygd. När rälsen tuggar fram genom ur och träsk är den en utomordentlig kotpelare för den som sätter sig att dokumentera och spekulera kring modernitetens inverkan på människoliv i landskap som slösar med motstånd. Människan var modern före tekniken, skildrar Lidman. Hon var det i sin ambivalens, i vetenskapen om det oförutsägbara, i sin naiva lycka inför det moderna och i sin traditionalism. *Lifsens rot* – som är, och inte är, ännu en del av Jernbanesviten – innehåller en scen där Rönnog, som enligt modern princip slutat amma efter ett år trots att bröstet spränger av mjölk, mjölkar ur sig själv i en lada. Då känner hon sig iakttagen. Genom en springa i väggen tittar en pojke, vars plats vid den egna modersbrösten nyss tagits över av småsyskon. Hon förkroppsligar och förspiller absurt hans saknad. I hans panna sitter en mygga, sprickfärdig av blod. Här har vi åter en cell av roman som står i förklaring med alla de andra cellerna och med helheten. Lidman är en enastående psykolog i sin diktning, vilket är raka motsatsen till att skildra individer som logiska system. ”Psykologik” vore också ett otrovärdigt resultat i mänskligt samliv. Tunström skapar individer med karakteristika och deras liv förlöper efter egna kurvor. Ändå kan man inte kalla hans gestaltning psykologisk. I *Skimmer* finns en formulering. Den handlar om Thorsteinn, ”ingen intellektuell gigant. Han utvecklade aldrig någon kosmogoni, sneglade aldrig in i psykologins djungler, men han var, i sin galenskap, klok och byggde sitt liv kring ett ögonblick vilket gav honom ett sken av djup energi”. Tunströms stil är allt annat än reduktionistisk, ändå begär dessa ord extra uppmärksamhet, de skriver en attityd, som antyder en estetik.

Både Tunström och Lidman ”återkom” hösten 1996 med nya romaner efter tio års ”tystnad”. Det var ”händelser” och bevakades – som citationstecknen tafatt försöker ironisera över – i hög grad såsom sådana. Medan Sara Lidmans *Lifsens rot* är fristående fortsättning på Jernbanesviten och där helt mästertligt går in på ett kvinnospår, är Göran Tunströms *Skimmer* början på en nyorientering vars framtid läsaren bara kan ana. Han har övergivit sin provins, Sunne i Värmland. Det har han i och för sig gjort förr, men inte med så absolut okommenterad frånvaro. Romanen är isländsk, alltså inte en American in Paris utan islänningar på Island. Vidare har hans verktematiska samtal mellan far och son sjunkit till faderns röstläge. Slutligen är dödsmedvetandet ett annat än i tidigare böcker, där det varit ett incitament, en livsstegring eller att leva saknadens sällsamma spegelliv. Här finns en invändighet i dödsförmimmelsen, en resignationens nyfikenhet, tidvis beledsagad av den välkomnande cellostämman som Döden har hos Schubert. Halldór, som är romanens far, kommer i tillstånd där dörren står på glänt och det läcker mellan liv och död. Han blir erfaren och på något sätt avundsvärd. Detta är en intressant erövring, till pris av romanens helhet. Den konfliktfyllda och rivaliserande kärlekshistorien mellan Halldór och hans enfödde son Pétur är vacker. Men den störs av allmänna visheter som vill summera hur ”vi människor” har det. Och skrönan – annars en styrka hos Tunström – blir ibland mekaniskt, som ett tvångsmässigt berättande när han inte vill förtro sig åt det mer inskränkta formatet i vad som faktiskt förmedlas.

Sara Lidman kan också vara benägen att prisge för mycket åt skrönan. I hennes fall handlar det mindre om romanens utfyllnad än att det är för mycket som vill bli redovisat. Förutom att vara en roman i sig är *Lifsens rot* en uppsamling av öden i bygden. I bokens mittparti befinner man sig bland många snabbt avslutade nystarter, som aldrig samlar sig till kollektiv historia. Men musklerna kring hålet är berättelsen om Rönnog, och om språket som berättar om henne, ger henne fri att flyga ur sitt romanjag och överraska författaren, som ånyo tar henne till sig och ger henne friheten åter. Rönnog är flickan från ett svartreligiöst fattighemman i sekelskiftets Norrbotten. ”Hotet” ledsagar henne genom livet. Det är en ympning i hennes väsen, en oformulerad svaghet som hon fasar skall översvämma henne och göra henne galen eller oansvarig. Hotet har flera namn, alla har att göra med förlorad kontroll. Hon får möjlighet att utbilda sig till mejerska. Hon bär vitt och stärkt, pasteuriserar mjölken och skapar osten, får eget liv och auktoritet. När hon förälskar sig ohjälpligt i Isak Mårten – äldste sonen till patriarken Didrik i Jernbanesviten – hamnar hon likväl som husmor på ett belånat skogshemman, i en familj som värderar kontrollen lågt. Bortsett från det är det så att Allt Värderas. Så enkelt är det. Mjölken är helig. Djuren är inte jämlika med människan men fullvärdiga i sitt värde, som är ett annat, inte nödvändigtvis lägre.

Rönnogs raseri. Det kommer av att hennes ambivalens är motsatt den dominerande svärfadern Didriks. Han tror på utvecklingen (elektricitet och telefon) men har en följsam, nästan sorglös attityd till livet. Hon har levt i utvecklingen, men i vardagen önskar hon bort den, eftersom den ger illusioner om att man inte är prisgiven. En älsklingskliché i det litterära småpratet är att provinsialismen är den sanna universalismen. Som vi vet kan det också vara precis tvärtom. Lidman och Tunström har var sitt dialektalt landskap och tillhör samtidigt de mest beresta bland svenska författare. Endast däri liknar de varandra. Som alla goda konstnärer skiljs de åt av sina kvaliteter.

Uppgifter till texten SARA LIDMAN OCH GÖRAN TUNSTRÖM

9. Vad är det enligt textförfattaren som förenar Lidmans och Tunströms författarskap?

- A Förmågan att knyta ihop det moderna med det traditionella.
- B Kombinationen av lokal förankring och internationell utblick.
- C Förmågan att ge röst åt individer som annars osynliggörs i samhället.
- D Kombinationen av det oförutsägbara och det välkända när det gäller ämnesval.

10. Hur kan man bäst beteckna Sigrid Combüchens text?

- A Analys
- B Debattinlägg
- C Referat.
- D Personporträtt

11. Vad skiljer de två i texten behandlade romanerna åt vad avser deras plats i Lidmans och Tunströms författarskap, enligt textförfattaren?

- A Tunströms roman bryter ny mark medan Lidmans är en vidareutveckling av tidigare romaner.
- B Lidmans roman introducerar helt nya personer medan Tunströms håller fast vid ett gammalt persongalleri.
- C Tunströms roman prövar nya estetiska uttrycksformer medan Lidmans förfinar en tidigare tillämpad estetik.
- D Lidmans roman vänder sig ut mot världen medan Tunströms håller fast vid sin provinsialism.

12. Hurdan är Rönnogs i *Lifsens rot* hållning till den moderna utvecklingen, enligt textförfattaren?

- A Aningslös
- B Trosviss
- C Tvehågsen
- D Uppgiven

SVatten är ett utmärkt lösningsmedel och en mycket betydande transportör. Lösningsegenskaperna kommer särskilt väl till uttryck i marken och grunden, där kontaktytorna med organiskt material samt mineral- och bergartspartiklar är stora och kontakttiden ofta lång eller till och med mycket lång. Grundvattnets kemiska förhållanden är i allmänhet mycket komplexa. Den kemiska sammansättningen varierar både i tid och rum.

I det följande redogörs endast för några generella drag beträffande grundvattnets kemi.

Nederbörden utgörs ursprungligen av destillerat vatten. Innan den når markytan erhåller den emellertid ett tillskott av en rad lösta substanser, s.k. *vått nedfall*. De vanligaste jonerna är natrium, kalium, kalcium, magnesium, ammonium, karbonat, nitrat, klorid samt sulfat och de vanligaste gaserna syre, kväve och koldioxid. En väsentlig del av salterna härrör från havet, vilket bland annat framgår av att nederbördens kloridhalt snabbt avtar med avståndet från havet. Saltinnehållet ökar också när nederbörden passerar genom trädskronor och tvättar ur torrdeponerade salter och utsöndringar från barr och löv. Andra komponenter har däremot sitt ursprung från områden med intensiv industriell aktivitet, t.ex. svavelföreningar, vilka har sänkt nederbördens naturliga pH på 5,5 till 4,0–4,5 i stora delar av Sverige. I samband med avdunstningen anrikas salterna upp till tio gånger (i de torra och varma delarna av landet). Växterna och marken tillförs också partiklar (stoft, saltpartiklar m.m.) och gaser (t.ex. svavel- och kväveoxider, ozon), s.k. *torrt nedfall*.

Nederbörden är väl syresatt när den når markytan. Strax under markytan, i det s.k. humuslagret (i podsol kallat mår), pågår emellertid *nedbrytning av organiskt material*, varvid syre förbrukas och koldioxid, humussyror m.m. bildas samt oorganiska ämnen frigörs (s.k. mineralisering). Genom gasutbyte mellan marken och atmosfären tillförs marken syre och avges koldioxid, dock inte all, till atmosfären. Markluften får därigenom ett annat gasinnehåll än atmosfären. När nederbördsvattnet infiltreras genom humuslagret förändras därför gasinnehållet i vattnet – syrehalten minskar medan koldioxidhalten ökar, så att den ofta är 30–100 gånger högre än atmosfärens. Koldioxiden löses i markvattnet och bildar kolsyra, som i sin tur sönderdelas i en vätejon och en vätekarbonatjon, vilken fungerar som en buffert vid försurning. Överskott av kolsyra är vanligt, vilket ger s.k. aggressivt vatten. Humuslagret fungerar för övrigt som en mycket effektiv jonbytare för positiva joner, katjoner.

Vid den fortsatta infiltrationen (egentligen perkolationen) försiggår ett omfattande *jonbyte* mellan joner i vattnet och joner på markpartiklarnas ytor. Olika jordarter har olika jonbytande egenskaper beroende på specifik yta, mineralsammansättning, halt av organiska ämnen samt graden av utfällningar på partikelytorna. Organiska ämnen och lermineral har särskilt hög jonbytande förmåga. Magnesium- och kalciumjoner är lättutbytbara, vilket bland annat gett till resultat att i samband med försurningen har dessa joner urlakats i markhorisonten och transporterats ned till grundvattnet, där halterna ökat.

Det perkolerande vattnet utsätter också den underliggande mineraljorden för intensiv *vittring* på grund av markvattnets halt av kolsyra, humussyror och andra organiska syror samt det därav betingade låga pH-värdet. Arten och mängden av de ämnen som utlöses och tillförs markvattnet beror på jordartens bergarts- och mineralsammansättning, samt på kontakttidens längd och kontaktytans storlek. Temperatur- och tryckförhållanden inverkar också. Förekomsten av organiska ämnen gör att det bildas komplexa föreningar med metaller, t.ex. metallchelater som lätt transporteras vidare. Tillförs marken exempelvis tungmetaller kan dessa på så sätt förorena grundvattnet. Växterna tar emellertid upp näringsämnen och vatten genom sina rötter, som å andra sidan avger koldioxid vid den s.k. rotandningen. Som ett mått på vattnets totala halt av joner kan med fördel den elektriska (specifika) ledningsförmågan anges. Bestämningen av ledningsförmågan är både relativt enkel och säker, även i fält.

Bland de vanliga mineralen är karbonaterna de mest lösliga och de är därför – även i kalkrika jordarter – sedan länge utlösta ned till i Sverige maximalt ett par meters djup, den s.k. kalkgränsen. Grundvattnet i sådana områden blir oftast hårt.

I de mest utbredda jordarterna i landet – moränjordarterna med dominans av graniter och gnejser – påverkas främst biotit (den järnhaltiga, mörka glimern), silikatmineral med kalcium, magnesium och järn (t.ex. hornblände) samt de kalciumrika fältspaterna. Främst utlöses järn, mangan och aluminium men även kalium, kalcium, magnesium och natrium samt kiseldioxid. En viss nybildning av lermineral kan förekomma. Kvar efter utlösningssprocesserna blir – i den vanligaste jordmånstypen i Sverige, podsolen – ett askgrått lager av några centimeters eller möjligen decimeters mäktighet, vilket kallas *blekjord*. I den mindre vanliga brunjorden ersätts mår- och blekjordsskikten av ett mullager med högre pH och näringsinnehåll.

Genom tillförsel av salter stiger pH i det nedträngande markvattnet, varvid en del järn-, mangan- och aluminiumoxider utfälls såsom ett brun- eller rödfärgat lager, den s.k. *rostjorden*. Ibland utfälls också humusämnen, varvid detta s.k. anrikningsskikt får en mörkare färg. Eftersom denna process har fortgått alltsedan jordarterna blev frilagda, har ansevnliga mängder järn- och manganoxider ansamlats. Om syrebrist uppstår i vattnet kan dock dessa oxider genom reducerande processer återgå i lösning. Detta kan bland annat inträffa om grundvattenytan stiger upp i rostjordsskiktet.

Försurningen tycks ha medfört att i näringsfattig mark mobiliseras nu aluminium, järn och mangan, som alltså transporteras vidare med grundvattnet. Även under normala förhållanden fortsätter dock markvattnet med ett

visst innehåll av järn-, mangan- och aluminiumoxider till den oförändrade jordarten, den s.k. grunden, och når så småningom ned till grundvattnet. Någon förnyelse av gaser är sedan inte möjlig. Under grundvattnets strömning kommer vattnet i fortsatt nära kontakt med bergartsfragment och mineral.

De mera stabila mineralen påverkas långsamt eller inte alls (kvarts), medan lättlösliga mineral, såsom kalciumkarbonat, relativt snabbt löses vid koldioxidöverskott. En del av koldioxidöverskottet åtgår till att hålla bikarbonatjonerna i lösning, vilket ger vattnet dess buffertkapacitet eller alkalinitet. Det är den resterande, s.k. aggressiva kolsyran som löser karbonatmineral. Eftersom de flesta jord- och bergarter i Sverige är fattiga på sådana mineral är grundvattnet i allmänhet aggressivt, vilket bland annat medför angrepp på betong och metaller, t.ex. i ledningar. Utlösning är emellertid inte den enda process som kan förekomma i grundvattenzonen. Övriga viktiga processer är reduktion, basutbyte och koncentration.

Gert Knutsson & Carl-Olof Morfeldt

Uppgifter till texten GRUNDVATTNETS KEMI

13. Texten beskriver jonbytet mellan vatten och mark. Vilken av följande faktorer inverkar generellt på denna process?

- A Markluftens kemi
- B Jordens karaktär
- C Vattnets hårdhet
- D Vittringens intensitet

14. Vad kan resultatet enligt texten bli om grundvattennivån stiger och når rostjordsskiktet?

- A Manganoxider överförs från vattnet till marken.
- B Manganoxider omvandlas till en vattenlöslig form.
- C Manganoxider koncentreras såväl i vattnet som i marken.
- D Manganoxider reagerar och sammansmälter med andra mineral.

15. Vad är blekjorden ett resultat av, enligt texten?

- A Att vattnet avgett näring till mineraljorden.
- B Att vattnet höjt pH-värdet i mineraljorden.
- C Att vattnet urlakat metaller ur mineraljorden.
- D Att vattnet höjt salthalten i mineraljorden.

16. Texten beskriver vattnets strömning genom jord och berg ner till grundvattennivån. Vilken aspekt av denna process är beskrivningen framför allt inriktad på?

- A Den fortlöpande förändringen av vattnets kemiska sammansättning.
- B Den negativa inverkan som människan haft på vattnets ursprungliga kemi.
- C Sambandet mellan geologin på platsen och mängden kemiskt rent grundvatten.
- D Grundvattennivåns betydelse för geologins beskaffenhet och kemi.

KVINNOR OCH OMSORG

Vi som idag forskar om omsorg arbetar inom ett fält som inte fanns som forskningsområde för 20 år sedan. De fenomen vi kallar omsorg och omsorgsarbete fanns innan dess, men de föll utanför dåtida vetenskapers intresseområden. Kvinnovetenskapen, feministisk och annan nutida vetenskapskritik har bidragit till att nya forskningsfält skapats. Ett sådant fält är omsorgsforskningen. Ett ivrigt och väl sammanhållet samtal förs över disciplin- och nationsgränser och det finns i dag skäl att tala om en väl utvecklad vetenskaplig diskurs om kvinnor och omsorg.

I feministiskt orienterad forskning har omsorg kommit att förknippas med en specifikt kvinnlig moral. Kvinnor (forskande och andra) har tillskrivits en omsorgsmoral som står i kontrast till en manlig, principstyrd rättvisemoral.

En startpunkt för den diskussion som kom att handla om kvinnors och mäns olika sätt att resonera i moraliska frågor var amerikanskan Carol Gilligans forskning från början av 1980-talet. Gilligan redovisade empiriska resultat som visade att kvinnors moraliska omdöme är mer beroende av sammanhanget än mäns och mer inflätat i relationer och berättelser om konkreta detaljer.

Gilligan, som arbetade inom kognitiv och moralisk utvecklingspsykologi, fann att kvinnliga försökspersoner blev förvirrade över ett moralens språk där till och med de mest personliga dilemman formulerades i termer av formella rättigheter och generella principer. Det var män som uppnådde det "högsta moraliska stadiet" enligt det poängsystem som tillämpades. Hon menade att definitionen av "mognad" borde förändras. Om vi ser att moralisk utveckling är något som relaterar till andra människor och deras behov så ser vi också att moralisk mognad kan innebära att jaget ses som inflätat i ett nät av förhållanden till andra och därmed ser vi att kvinnors sätt att resonera inte är ett tecken på svaghet eller bristfällighet.

Den anglosaxiska diskussionen om omsorg som "a labour of love" handlade länge främst om oavlönad omsorg i familjen. Den skandinaviska omsorgsforskningen med den norska sociologen Kari Wærness i spetsen, fokuserade däremot från början välfärdspolitiken och det avlönade omsorgsarbetet. Efterhand har därmed betoningen kommit att ligga mer på "labour" än "love" och mer på "omsorgens villkor" (organisationsformer m.m.) än på kvinnliga egenskaper. I och med att Kari Wærness myntade begreppet omsorgsrationalitet har omsorgen kommit att omfatta inte bara känslor och arbete, utan också förnuft – ett tänkesätt som är rationellt i förhållande till omsorgens mål och mening.

När jag under tidigt 1980-tal började forska om äldreomsorg var området nytt för mig och när jag skulle utforma ett forskningsprogram tyckte jag det var viktigt att fundera över de val vi gör i forskningsarbetet: val av perspektiv, teori och metod. Jag tänkte mig inte att forskare, vare sig kvinnliga eller manliga, har eller bör ha en särskild sorts moral. Men den frihet vi har som forskare gör att vi kan avkrävas och kräva av oss själva en högre grad av personligt och moraliskt ansvar i vårt arbete än av den som t.ex. står vid det löpande bandet i en industri. Forskningsarbete ställer med andra ord krav på ett etiskt förhållningssätt som inte är liktydigt med regelföljande, utan tvärtom kräver medvetandegörande och reflektion över den moral som kommer till uttryck i våra egna handlingar och de val vi gör.

I forskningsarbete följer vi, som i andra praktiker, vissa traditioner, procedurer och rutiner. I de seder och bruk vi följer bor en viss moral: värden som vi till vardags inte reflekterar över, men som kan granskas ur etisk synpunkt. Vi kan med andra ord granska sedligheten hos våra egna sedvänjor. Arbetar vi inom etablerade, "mogna" och ibland stelnade paradigmer är det antagligen lätt hänt att vi går på i gamla spår vad gäller såväl metodologiska som etiska frågor. Vi ser vår forskning som moraliskt oantastlig om den klarar en granskning enligt givna etiska regler. Men när nya forskningsområden skapas sker det inte sällan i protest mot det gamla.

Ifrågasättandet av hittillsvarande sanningar kan komma att omfatta teorier, metoder och själva frågan om vad vetenskaplig kunskap är liksom frågan om vad som är ett anständigt förhållningssätt till de människor vi forskar om och vars liv och erfarenheter vi uttalar oss om.

Den feministiska vetenskapskritiken har legat i frontlinjen för ett frågande som handlar om det ”forskande subjektet” och om hur beroende av sitt sociala sammanhang den vetenskapliga kunskapen är. Hur allmängiltig och hållbar är den kunskap som vi tillägnar oss när vi läser våra klassiker och skolas in i etablerade teorier och vetenskapliga traditioner? Vad är det vi tränas att se och att inte se? Vad är det vi lär oss att hålla utkik efter och att bortse ifrån? Feminister, och andra representanter för förbisedda erfarenheter, har ställt frågan: hur ojäviga, universella och representativa är de bilder av samhället och människan som producerats av ett vetenskapssamhälle dominerat av vita, europeiska och nordamerikanska män?

Inom kvinnovetenskapen har kritik riktats särskilt mot de vetenskapliga traditioner som förlitar sig helt på kvantitativa metoder och som under vårt sekel kommit att inta en dominerande ställning inom samhällsvetenskapen. Medan dessa vetenskapliga traditioner har legitimerat sig själva genom att hänvisa till sin metod såsom den enda vetenskapliga har tendensen funnits inom kvinnovetenskapen att lika dogmatiskt hävda kvalitativa metodens överlägsenhet främst då ur moralisk synpunkt.

Som jag ser det frångår man sig i båda fallen personligt ansvar genom att tillskriva sin metod autonoma och generella kvaliteter – vetenskapliga eller moraliska.

När jag läser Zygmunt Baumans analys av hur moraliska problem betraktas i ett postmodernt perspektiv slår det mig att likheterna är stora mellan postmodern filosofi och vad som beskrivits som ett feminint förhållningssätt till moraliska dilemman. I båda finns den bristande tilltron till generella principer och universella sanningar; insikten att det finns konflikter av moraliskt slag som inte kan lösas; en kontext- och situationsmedvetenhet som kan kräva ett detaljrikt berättande och resonering. Hos kvinnor som forskar om omsorg kan vi ibland finna liknande sätt att se och arbeta. Så kan vi också beskriva ett tänkesätt som är vanligt bland hemtjänstens vårdbiträden.

Har kvinnor i praktiskt omsorgsarbete tänkt ”postmodernt” innan ordet var uppfunnet? Har den omsorgsmoral som i såväl byråkratiska organisationsformer som i kognitiv och moralisk utvecklingsteori betraktats som gammaldags äntligen blivit tidsenlig ur moralfilosofisk synpunkt?

Bauman menar att det postmoderna perspektivet öppnar för en förståelse av moraliskt liv som kan göra livet mer moraliskt, men knappast lättare. Det postmoderna perspektivet erbjuder en visdom som försonat sig med idén att oredan i människors tillvaro är här för att stanna, men den postmoderna miljön gör det svårare att handla i enlighet med denna visdom.

Det språk som talas av postmoderna moralfilosofer (feminister och andra) speglar visserligen knappast en strävan efter dialog med de omsorgsarbeterskor som i sin praktik tänkt liknande tankar. Men det tänkesätt som finns hos kvinnor i praktiskt omsorgsarbete skulle kunna hämta moraliskt stöd hos dessa moralfilosofer. En sådan allians, gentemot dem som bestämmer över omsorgens villkor, skulle kanske kunna förbättra överlevnadsvillkoren för en omsorgsmoral, som haft en hel del att kämpa mot redan under den epok vi kallar den moderna.

Rosmari Eliasson Lappalainen

Uppgifter till texten KVINNOR OCH OMSORG

17. Textförfattaren förordar ett samarbete mellan omsorgsarbeterskor och moralfilosofer. Varför behövs detta, anser hon?

- A För att ge moralfilosoferna en konkret inblick i hur deras teorier kan leda till praktiska förbättringar inom vården.
- B För att moralfilosoferna ska inse att deras moraliska ställningstaganden har mycket litet med dagens verklighet att göra.
- C För att få omsorgsarbeterskorna att förstå att deras arbetsuppgifter medför orimliga moraliska krav.
- D För att omsorgsarbeterskorna med större tyngd ska kunna försvara sin moral inför beslutsförfattarna.

18. Den feministiska forskningen har riktat kritik mot den etablerade vetenskapen. Vilken är enligt textförfattaren en av de grundteser som ifrågasatts?

- A Att forskningsresultaten i huvudsak måste grundas på mätbara fakta.
- B Att forskningsmoralen är beroende av den forskningsmetod som tillämpas.
- C Att verklig kunskap måste utgå från den egna personliga erfarenheten.
- D Att vetenskap och forskning är samma sak.

19. Hur kan man utifrån texten bäst sammanfatta Carol Gilligans forskningsresultat?

- A Kvinnors moraliska bedömningar är inbördes ganska lika, medan mäns bedömningar i högre grad varierar mellan individer.
- B Kvinnors moraliska bedömningar motiveras i första hand av det allmänna bästa, medan män i högre grad låter den egna nyttan styra.
- C Kvinnors moraliska bedömningar tar hänsyn till de förutsättningar som råder i varje enskilt fall, medan män följer allmänna principer.
- D Kvinnors moraliska bedömningar är desamma i både arbetsliv och privatliv, medan män tillämpar olika måttstockar vid olika tillfällen.

20. Vilken alternativ rubrik fångar bäst textens huvudpoäng?

- A Kvinnliga omsorgsforskare – subjekt eller objekt?
- B Kvinnors omsorgsmoral – en filosofi i tiden?
- C Kvinnlig omsorgsforskning – en hotad disciplin?
- D Kvinnors omsorgsarbete – mera ”love” än ”labour”?